

DARIUSZ NAWROT
(Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego)

Początki żandarmerii wojskowej na ziemiach polskich

Początki żandarmerii na ziemiach polskich łączą się ściśle z epoką napoleońską i adaptacją francuskich rozwiązań w zakresie formacji służących zapewnieniu bezpieczeństwa wewnętrznego. W pierwszych latach rewolucji we Francji, chcąc zapanować nad chaosem w kraju wynikającym z rozkładu struktur monarchii absolutnej, powołano Żandarmerię Narodową, która wzorowała się na dawnej formacji, tzw. *l'Maréchaussée*, której zadaniem było zapewnienie bezpieczeństwa publicznego, przede wszystkim na szlakach komunikacyjnych. O utworzeniu żandarmerii we Francji zdecydowano dekretem z 22 grudnia 1790 r., potwierdzonym 16 lutego 1791 r. Na każdy departament przypadało 15 brygad, w których służyli żandarmi piesi i konni. W 1797 r. żandarmerię – już tylko konną – przeorganizowano w 25 legionów, a każdym z nich dowodził szef w randze generała brygady¹. Kolejną reorganizację żandarmerii przeprowadził Napoleon, 31 lipca 1801 r. powołując osobny Korpus Żandarmerii, złożony z 26 legionów, każdy po 2 szwadrony, a te w składzie 2 kompanii. Jedna kompania, dzieląca się na brygady² złożone z podoficera i 5 żandarmów, pełniła służbę na obszarze departamentu. Generalnym inspektorem tej formacji, liczącej wówczas 15 300 żandarmów, mianowano marszałka Bon Adrien Jeannot de Monceya.

Żandarmeria była integralną częścią sił zbrojnych, pełniąc jednak funkcję policji administracyjnej i sądowej. Używano jej do egzekucji obowiązków i świadczeń oraz do przeprowadzania aresztowań. Od 1808 r. wykorzystywano ją także poza granicami Francji, do zabezpieczania zaplecza podczas kolejnych kampanii wojennych. Napoleon powołał do życia jeszcze

¹ J. Luc, *Gendarmerie, État et société au XIXe siècle*, Paris 2002; A. Boulant, G. Lepetit, *La gendarmerie sous le Consulat et le Premier Empire*, Paris 2009.

² Pododdziały te były odpowiednikami drużyn.

Żandarmerię Wyborową – formację Gwardii Cesarskiej, której zadaniem było czuwanie nad osobistym bezpieczeństwem Cesarza Francuzów, zarówno w czasie pokoju, jak i działań wojennych. Jej początki związane są z dekretem z 31 grudnia 1801 r., w którym – jeszcze jako pierwszy konsul – Napoleon rozkazał swojemu adiutantowi Anne Jean Marie Savary'emu utworzyć Legion Wyborczy Żandarmerii „na modłę huzarów”. Żandarmeria Wyborcza, zabezpieczająca kwaterę główną oraz miejsca związane z funkcjonowaniem najwyższej władzy, istniała we Francji napoleońskiej aż do czasu klęski pod Waterloo. Natomiast fiaskiem skończyła się – podjęta w 1805 r. – próba stworzenia Żandarmerii Ordynansowej. W jej składzie znaleźć się mieli synowie starych arystokratycznych rodzin skłonni służyć nowej władzy, ale wzbudziło to niechęć armii ukształtowanej na republikańskich wartościach i to zadecydowało o rozwiązaniu tej formacji³.

O utworzeniu żandarmerii na ziemiach polskich pierwszy raz myślano w czasie wojny 1807 r., kiedy podjęto działania, których celem było wywołanie pronapoleońskiego powstania na ziemiach zaboru rosyjskiego. Zakładano wówczas powołanie na wyzwolonych obszarach uzbrojonej żandarmerii, której zadaniem byłoby zabezpieczenie kraju przed skutkami działań wojennych, przede wszystkim bandytyzmem maruderów⁴. Na zrealizowanie tego zamiaru przyszło poczekać jeszcze pięć lat, do czasu kiedy Wielka Armia wkroczyła na ziemie zaboru rosyjskiego podczas wojny Napoleona z Aleksandrem I w 1812 r. Działania wojenne rozpoczęte 24 czerwca nie potoczyły się po myśli Napoleona. Nie udało się stoczyć walnej bitwy i rozbić armii rosyjskiej. Ta, wycofując się z Litwy, niszczyła resztki zasobów kraju, który już wcześniej – planowo – został ogołocony z wszelkich zapasów żywności. W tej sytuacji Napoleon już w pierwszych dniach wojny przeciwko Rosji nie był w stanie zapewnić żołnierzom i koniom odpowiedniej aprowizacji. W dodatku załamała się pogoda. W krótkim czasie spowodowało to rozkład dyscypliny, niespotykaną liczbę maruderów i szerzący się w zastraszającym tempie zwykły bandytyzm. Obszary, przez które przemaszerowały oddziały napoleońskie, zostały całkowicie zdewastowane. Na Litwie tworzyła się „maruderska międzynarodówka”, w której szeregach znajdowali się zbiegli żołnierze ze wszystkich nacji Wielkiej Armii, zawiązując bandy wraz z dezertarami z armii rosyjskiej oraz różnego autoramentu ludźmi luźnymi, zasilane dodatkowo zbuntowanymi chłopami litewskimi, dla których

³ R. Bielecki, *Wielka Armia*, Warszawa 1995, s. 222, 227; M. Kujawski, *Wojska Francji w wojnach rewolucji i cesarstwa 1789–1815*, Warszawa–Londyn 2007, s. 360–361.

⁴ Service Historique de la Défense w Vincennes (dalej: SHD), Donation Davout, K-1, 28, Raport Feliksa Potockiego, b.m. 2 IX 1807 r., b.p.; K-1, 4, [Memoriał] Observations sur la Lithuanie et rapprochement de son administration actuelle avec la forme constitutionnelle du 3 Mai 1791, b.m., b.d., b.p.; A. Skałkowski, *Kościuszko a Litwini*, „Kwartalnik Historyczny” 1911, t. 25, s. 261–263.

początek wojny i towarzyszący jej chaos były sygnałem do zrzucenia więzów poddańczych. Dla wielu mieszkańców kraju oznaczało to osobiste tragedie, które wstrzymywały od zaangażowania się po stronie Napoleona. Dlatego po zdobyciu Wilna cesarz Francuzów musiał jak najszybciej zorganizować wyzwolone obszary i zapanować nad rozkładem armii⁵.

Już w rozkazie z 1 lipca 1812 r., powołującym Komisję Rządu Tymczasowego Litwy i nakazującym utworzenie litewskich sił zbrojnych, Napoleon chcąc rozwiązać problemy z zapewnieniem spokoju na zapleczu działań wojennych nakazał oprócz sformowania Gwardii Narodowej organizację Żandarmerii Litewskiej. W tymże rozkazie poświęcił żandarmerii aż 6 z 15 punktów, co świadczyło o wadze zagadnienia. Napoleon sądził wtedy, że to przede wszystkim siły nieregularne przejmą walkę z bandytyzmem i maruderami oraz zapewnią bezpieczeństwo na tyłach Wielkiej Armii, co pozwoliłoby przeznaczyć większe siły do bezpośredniej walki z Rosjanami. Poszczególne punkty (9–14) rozkazu z 1 lipca 1812 r. w sprawie żandarmerii postanawiały: każda gubernia, tj. wileńska, grodzieńska, mińska i białostocka, będzie mieć żandarmerię pod komendą pułkownika, pod którego dowództwem znajdują się: w guberni wileńskiej i mińskiej – po dwóch szefów szwadronów, a w guberni grodzieńskiej i mińskiej – po jednym szefie szwadronu. W każdym powiecie zostanie utworzona jedna kompania żandarmów w składzie: kapitan komenderujący, kapitan drugi w rzędzie, porucznik pierwszy w rzędzie, porucznik drugi w rzędzie, kwatermistrz sztabu, 4 kwatermistrzów, 16 brygadierów sierżantów, 80 żandarmów ochotników, trębacz – łącznie 107 osób⁶. Siedziba każdego z 4 pułkowników miała się znajdować w stolicy guberni (departamentu), a pozostałych oficerów – szefów szwadronów, rozlokowałyby Komisja Rządu. Oficerów, podoficerów i żandarmów ochotników rekrutować miano ze szlachty posesjonatów w powiecie i nikt spośród obywateli nie mógł odmówić spełnienia tego obowiązku. Ten ostatni fragment dopisał na rozkazie Napoleon własną ręką. Oficerów żandarmerii mianować miała Komisja Rządu, a podoficerów i żandarmów komisje administracyjne departamentów (w dokumencie używano jeszcze określenia gubernie): wileńskiego, grodzieńskiego, mińskiego i białostockiego. Umundurowanie żandarmów miało być kroju polskiego. Do obowiązków żandarmerii należało wypełnianie służby policyjnej, służenie pomocą zbrojną na wezwanie każdej władzy publicznej, zatrzymywanie włóczęgów, maruderów i dezertów ze wszystkich armii⁷.

⁵ D. Nawrot, *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, Katowice 2008, s. 182–190.

⁶ Tu i dalej nazwy stopni podano zgodnie z przekazem źródłowym.

⁷ Archives Nationales w Paryżu (dalej: AN), Consulat et Secrétairerie d'État impériale (An VIII-1815), AF IV 671, pl. 5354, Ordre du jour, Wilno 1 VII 1812 r., b.p.; Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne) w Wilnie (dalej: LVIA),

Organizacja żandarmerii podlegała Komisji Rządu, komisjom administracyjnym departamentów i podprefektur, jako władzom powiatowym. Już 2 lipca 1812 r. nowo powołana Komisja Rządu nakazała konstytuującym się władzom departamentów, by wysyłając po jednym „ze słusznych i zaufanych obywateli” do 33 powiatów, powierzyła każdemu z nich najpilniejsze zadanie ustanowienia władz i zapoczątkowania formowania kompanii żandarmów⁸. Zaś 4 lipca Komisja Rządu skierowała do komisji administracyjnych czterech departamentów wezwanie, aby te przedstawiły osoby, „znane sobie z obyczajów i obywatelstwa”, do nominacji na pułkowników w departamentach oraz kapitanów komendantów, kapitanów sztabowych, poruczników i podporuczników w tych powiatach, które zostały wyzwolone od wojsk rosyjskich. Jak najszybszym skompletowaniem kompanii żandarmów w powiatach mieli się zająć stojący na ich czele podprefekci⁹, jednak w pierwszych dniach urzędowania nowych władz na Litwie formowanie żandarmerii – tylko jeden z wielu obowiązków podprefektów – nie przebiegało w zadowalającym tempie. Nie do wszystkich powiatów dotarły instrukcje, zawierające zasady formowania tych oddziałów. Wątpliwości wzbudzał sposób wyposażania i mundurowania żandarmów¹⁰. Najszybciej do działań organizacyjnych przystąpiły władze departamentu wileńskiego. Już 3 lipca ze stolicy zostali do powiatów wysłani pierwsi delegaci¹¹. Tymczasem nie malało zagrożenie obywateli, jakie stanowiły setki maruderów i dezertersów ukrywających się w litewskich lasach oraz buntujących się chłopów. Obywatele – czując się bezradni wobec zagrożeń, które przyniosła wojna, i nie mogąc doczekać się działań porządkowych żandarmerii – sami postanowili utworzyć z młodzieży szlacheckiej oddziały zbrojne, prosząc jedynie Komisję Rządu o dostarczenie ekwipunku i broni, których nie mieli po pośpiesznej ucieczce z domostw. Zezwolono na takie działania, a nawet zachęcano

f. 1532: Commission provisoire l'administration departament de Vilna (dalej: f. 1532), a. 1, b. 1, Odpis z rozkazu dziennego Napoleona z 1 VII 1812 r., Wilno, k. 66.

⁸ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 1, Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 2 VII 1812 r., Wilno, k. 5; Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 3 VII 1812 r., Wilno, k. 7.

⁹ *Ibidem*, Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 4 VII 1812 r., Wilno, k. 11.

¹⁰ *Ibidem*, Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 13 VII 1812 r., Wilno, k. 30.

¹¹ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 3, Sesja Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 3 VII 1812 r., Wilno, k. 3; a. 1, b. 1, Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 2 VII 1812 r., Wilno, k. 5; Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 3 VII 1812 r., Wilno, k. 7.

obywateli do „poskromienia włościan i chwytania włóczęgów wojskowych, nim żandarmeria uformowana będzie”¹².

Jednocześnie Komisja Rządu, świadoma „dochodzących co moment wiadomości okropnych zbrodni przez maruderów, włóczęgów i łączących się z nimi zuchwałych niektórych włościan”¹³ dopuszczających się rabunków, zaleciła władzom departamentów jak najszybsze zorganizowanie żandarmerii. 8 lipca nakazano przedstawienie osób, które miano mianować na stanowiska oficerskie, nakazano natychmiastowe ich uzbrojenie i zarządzono składkę nadzwyczajną na konie dla żandarmów. Dopiero później planowano zajęcie się proporcjonalnym rozkładem tego podatku. Sugerowano nawet skierowanie do działań porządkowych Tatarów litewskich: „Naród tatarski znany z moralności i rozsądku najprędzej wziętym do tego być może”¹⁴. Jako uzbrojenie dla pierwszych powołanych żandarmów przewidywano pikę, pałasz i parę pistoletów. Pośpiech uzasadniano chaosem w powiatach, który spowodowali buntujący się chłopci i bandy maruderów – nie tylko uniemożliwiający komunikację, dowozy żywności, ale niszczące pierwsze zbiory i zagrażające bezpieczeństwu domostw¹⁵. Na przykład podprefekt telszewski, by zapewnić bezpieczeństwo w powiecie zanim powstanie kompania żandarmów, utworzył oddział z młodzieży, która zgłosiła się na ochotnika do pułków litewskich¹⁶.

Nadal jednak nie wysłano do departamentów i powiatów szczegółowych instrukcji organizowania żandarmerii. Dopiero 11 lipca, odpowiadając na liczne zapytania podprefektur co do zasad formowania żandarmerii za pośrednictwem władz departamentów Komisja Rządu, po omówieniu

¹² LVIA, f. 1532, a. 1, b. 1, Michał Romer do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 12 VII 1812 r., Wilno, k. 27; Decyzja Komisji Rządu w sprawie zgody na formowanie samoobrony, Wilno b.d., k. 27; zob. Российский государственный архив древних актов (Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie – dalej: RGADA), f. 12: Разряд XII. Дела о Польше и Литве – (коллекция) Государственного архива Российской империи (dalej: f. 12), b. 262, cz. 5, Sesja Komisji Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 13 VII 1812 r., Wilno, b.p.; LVIA, f. 1532, a. 1, b. 1, Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 13 VII 1812 r., Wilno, k. 31.

¹³ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 1, Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 9 VII 1812 r., Wilno, k. 22.

¹⁴ *Ibidem*, Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 8 VII 1812 r., Wilno, k. 21.

¹⁵ RGADA, f. 12, b. 262, cz. 5, Sesja Komisji Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 9 VII 1812 r., Wilno, b.p.; LVIA, f. 1532, a. 1, b. 1, Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 9 VII 1812 r., Wilno, k. 22.

¹⁶ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 14, Podprefekt telszewski do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 16 VII 1812 r., Telsze, k. 20.

sprawy na sesji 10 lipca, przekazała do powiatów podstawowe wytyczne organizacji oddziałów. Żandarmeria powinna być się składać z ochotników wywodzących się z właścicieli ziemskich, „poświęcających się porządkowi i bezpieczeństwu publicznemu”. W służbie mieli oni prawo do żywności oraz furazu i tylko na te dwie powinności Komisja zapowiadała przysłanie etatu. Wyjaśniano przy tym kwestię poboru podatku na konie dla żandarmów jako kroku tymczasowego, motywowanego „dzisiejszą potrzebą gwałtowną”, gdy w ramach rekrutacji na żandarmów przyjmuje się nawet ubogą szlachtę, niebędącą w stanie ponieść kosztów wyekwipowania. Sposób wyliczenia i poboru tej składki miano ustalić w późniejszym terminie i przesłać do podprefektur¹⁷. Te pierwsze instrukcje uzupełniała kolejna z 13 lipca, zawierająca odpowiedzi na wątpliwości niektórych podprefektur w sprawie zasad formowania i umundurowania żandarmerii. Informując o rozesłaniu do powiatów instrukcji z 11 lipca, jednocześnie zapowiedziano wysłanie gotowych patentów na stanowiska oficerskie, a mianowanie podoficerów w formujących się oddziałach polecono komisjom administracyjnym departamentów¹⁸. Dodatkowo na posiedzeniu Komitetu Wojskowego Komisji Rządu z 16 lipca ustalono również kompetencje dowództwa żandarmerii. Pułkownik dowódca żandarmerii w departamencie podlegał jedynie Komisji Rządu oraz wypełniał rozkazy generalnego gubernatora. Podejmując działania ogólne, powinien również konsultować się z Komitetem Wojskowym. W przypadku wezwania żandarmerii przez władze cywilne departamentu lub powiatu, dyspozycje powinny być przekazane na piśmie kapitanowi dowodzącemu lub podległym mu oficerom, „wyraziwszy, na jak długo, dokąd i na jaką potrzebę użytymi będą”. Oficerowie powinni natychmiast przekazać raport w tej sprawie pułkownikowi lub szefowi szwadronu¹⁹.

Dopiero na sesji Komisji Rządu z 23 lipca ustalono szczegółowe zasady organizowania żandarmerii, jak stwierdzano, „tak użytecznej krajowi w chronieniu własności i spokojnego bytu obywateli”²⁰. Do departamentów przesłano je 24 lipca, dołączając wypis z cesarskiego rozkazu z 1 lipca dotyczącego formowania żandarmerii. W kolejnych czterech punktach Komisja Rządu postanowiła: oficerami formacji zostaną tylko bogaci właściciele ziemscy; służąc bezpłatnie i poprzestając na zaszczycie rangi, munduru oraz

¹⁷ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 1, Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 11 VII 1812 r., Wilno, k. 25.

¹⁸ *Ibidem*, Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 13 VII 1812 r., Wilno, k. 30.

¹⁹ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 5, Komisja Administracyjna Departamentu Wileńskiego do pułkowników żandarmerii z 16 VII 1812 r., Wilno, k. 434.

²⁰ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 1, Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 24 VII 1812 r., Wilno, k. 64.

„chlubnego przywileju” bronięcia własności i bezpieczeństwa obywateli w powiecie. Żandarmerii powinien sam się umundurować według podanego przepisu i mieć własnego konia. Każdy ochotnik, czyli żołnierz szeregowy żandarmerii, otrzyma płacę – złotówkę dziennie. Odbierze też kompletną rację dzienną na konia, a oficer rację zarówno na siebie, jak i na konia, ale tylko wtedy, gdy zostanie wysłany do służby w innym powiecie. Najliczniejszy Korpus Żandarmerii miał wystawić departament wileński. Składałby się on z 550 żandarmów, nie licząc oficerów. Etat oficerów, podoficerów i żołnierzy w departamencie wileńskim wynosił: pułkownik, dwóch szefów szwadronów, 11 kapitanów dowódców, 11 kapitanów sztabowych, 11 poruczników pierwszych (1 klasy), 22 podporuczników – łącznie 58 oficerów; 11 furierów pierwszych, 22 furierów drugich, 11 trębaczy, 88 wachmistrzów oraz 418 żandarmów – razem 608 ludzi²¹. Kompania żandarmów miała więc liczyć 55 ludzi. Obniżono tym samym początkową liczbę 107 żandarmów w powiecie. Zapewne wpłynęło na to rozeznanie w faktycznej sytuacji na Litwie, uwzględnienie jej możliwości rekrutacyjnych, i to zarówno w kwestii zasobów ludzkich, jak i dostępu do środków finansowych, niezbędnych do formowania oddziałów. W pozostałych departamentach w skład Korpusu wchodziło: w mińskim – pułkownik i 2 szefów szwadronów; w białostockim i grodzieńskim – pułkownik, szef szwadronu oraz kompanie po 55 oficerów i żandarmów, w liczbie zależnej od liczby powiatów. W departamencie białostockim były to 4 kompanie – 222 żandarmów; w departamencie grodzieńskim: 8 kompanie – 442 żandarmów; w departamencie mińskim: 10 kompanie – 553 żandarmów. Jak wynika z tych wyliczeń, w 6 szwadronach żandarmerii powinno się znaleźć się łącznie 1825 oficerów, podoficerów i żandarmów. Wraz z rozkazem o zasadach formowania żandarmerii przesłano również instrukcję umundurowania. Na ubiór żandarma składała się więc: kurtka i rajtuzy granatowe bez żadnej odmiany, guziki żółte wypukłe, szlify i akselbanty pomarańczowe, czapka czarna skórzana, na niej blacha żółta z napisem „żandarm”, krzyż żółty, kokarda biała, kordony pomarańczowe, pendent i ładownica skórzana – lakierowana, na niej Orzeł i Pogoń, płaszcz granatowy z taśmą u kołnierza pomarańczową. Uzbrojenie stanowił: pałasz i pika, przy której flamma granatowo-żółta. Ubiór na konia to: terlica z derką zwyczajna, czaprak barankowy czarny naokoło obszyty taśmą pomarańczową, mantelzak granatowy z taśmą pomarańczową, munsztuk i podogonie z mosiądzem²².

Funkcjonowanie żandarmerii finansowały władze powiatowe. Już 22 lipca Komitet Spraw Wewnętrznych powiadomił władze departamentów

²¹ *Ibidem*.

²² LVIA, f. 1532, a. 1, b. 1, Przepis munduru żandarmów, b.m., b.d., k. 65. Wspomniana pika służyła roli porządkowej.

o konieczności zgromadzenia przez nie środków na sfinansowanie gaży dziennej żandarmów w wysokości złotego, czemu służyć miał „równoważny rozkład na dziedziców i posesorów dóbr skarbowych, duchownych i pojezuickich, i jakiegokolwiek bądź natury”. Świadczenie to obejmowało również obowiązek dostarczania furazu w ilości: 2 garnce owsa, 6 funtów siana na dzień dla konia²³. Najpoważniejszy problem w formowaniu żandarmerii polegał jednak na tym, że żandarmi nie dysponowali środkami finansowymi na swoje pełne umundurowanie i wyposażenie. Podprefekt trocki pisał: „[...] do celu umundurowania żandarmerii w tutejszym powiecie przedsiębrałem różne sposoby. Między innymi zapraszałem synów obywatelskich do tej służby, rekomendując onym umundurowanie się z własnych funduszy, po wtóre, otworzyłem dobrowolną składkę. Lecz co do pierwszego, kilku tylko widzę swoim kosztem ustrojonych, a dobrowolne ofiary nie złożyły funduszu, prócz na drobnych załatwienie potrzeb tego umundurowania. W tem położeniu nie zostaje żaden inny sposób, jak tę ofiarę uregulować w proporcjach dymów obywatelskich i na nie rozłożyć, co wynosić będzie po groszy polskich 40 z dymu, a z dusz żydowskich po 2 zł²⁴. W tej sytuacji na poszczególne powiaty nałożono obowiązek poboru podatku na rzecz żandarmerii, początkowo w wysokości 40 gr od każdego dymu, w dwóch ratach półrocznych – w sierpniu i styczniu każdego roku, który ostatecznie zmieniono na 1 zł 23 gr od dymu²⁵. Łącznie w czterech departamentach składka na żandarmerię miała przynieść 250 tys. zł. Udokumentowane wpływy wynosiły 40 tys. złotych, ale faktycznie były one dużo większe, co najmniej o 50% od podanej w dokumentach kwoty. Brak danych z kas wszystkich departamentów nie pozwala jednak na dokładne wyliczenia. W departamencie grodzieńskim wykorzystano prawie całą składkę na umundurowanie żandarmów niedysponujących na ten cel własnymi środkami²⁶. Środki gromadzone z podatku wspomagały również ofiary ludności. W departamencie grodzieńskim szlachcic z powiatu brzeskiego

²³ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 5, Komitet Spraw Wewnętrznych do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 22 VII 1812 r., Wilno, k. 423; Komitet Spraw Wewnętrznych do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 31 VII 1812 r., Wilno, k. 425.

²⁴ *Ibidem*, Podprefekt trocki do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 22 VIII 1812 r., Wilno, k. 485; Podprefekt brasławski do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 12 VIII 1812 r., Brasław, k. 513.

²⁵ *Ibidem*, Podprefekt wileński do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 30 VII 1812 r., Wilno, k. 463; a. 1, b. 2, Komisja Administracyjna Departamentu Wileńskiego do podprefekta wileńskiego z 20 VIII 1812 r., Wilno, k. 316.

²⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), zesp. 335: Archiwum Publiczne Potockich (dalej: APP) 144, t. 1, Komitet Spraw Wewnętrznych do Komisji Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego i do Komitetu Wojskowego z 22 X 1812 r., Wilno, k. 157.

Antoni Bogusławski z Bogusławic „własnym kosztem oddał ojczyźnie dwóch żandarmów umundurowanych i opatrzonych w dzielne konie, strzelby i lance”²⁷. W departamencie wileńskim podprefekt upicki zebrał na ten cel tylko w jednej z parafii 379 zł, a także 4 karabiny, fuzję, 2 pistolety, 7 różnych pałaszy, kulbakę angielską, munsztuk oraz ładownicę²⁸. Komitet Spraw Wewnętrznych na bieżąco referował Komitetowi Wojskowemu stopień umundurowania i zabezpieczenia żołdu dla żandarmów²⁹.

Jak wyglądało formowanie żandarmerii w poszczególnych powiatach departamentu wileńskiego? Organizacja żandarmerii w warunkach, które panowały na Litwie w lipcu i w sierpniu 1812 r., musiała napotykać liczne przeszkody³⁰. Już sam proces tworzenia władz centralnych i lokalnych opóźnił powstawanie tej formacji. Większość podprefektur dopiero w końcu lipca otrzymała szczegółowe instrukcje rządu. Zniszczenie kraju i grasujące po powiatach bandy maruderów okazały się kolejnym utrudnieniem w pospiesznym podejmowaniu działań³¹. Pomimo tych trudności w większości powiatów departamentu wileńskiego już w połowie lipca działały pierwsze oddziały żandarmów, a do końca miesiąca, zgodnie z pierwszymi dyspozycjami, uformowano prawie 100-osobowe kompanie³². Ostatecznie rekrutacja

²⁷ „Kurier Litewski”, 7 XI 1812, nr 90.

²⁸ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 2, Podprefekt upicki do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 10 VIII 1812 r., Upita, k. 304. O ofiarności obywateli informował również „Kurier Litewski”, 24 X 1812, nr 86.

²⁹ AGAD, APP 144, t. 1, Komitet Spraw Wewnętrznych do Komitetu Wojskowego z 9 X 1812 r., Wilno, k. 119.

³⁰ Dawniej pisano o niechęci szlachty litewskiej do wstępowania do tej formacji. Tłumaczono to oporem przed służbą policyjno-wojskową, uwłaczającą godności obywatelskiej szlachty. J. Iwaszkiewicz, *Litwa w 1812 roku*, Kraków 1912, s. 83, 177; LVIA, f. 1532, a. 1, b. 1, Etat oficerów, podoficerów i żandarmów w departamencie wileńskim z lipca 1812 r. Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 24 VII 1812 r., Wilno, k. 65.

³¹ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 10, Podprefekt zawilejski do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 17 VII 1812 r., Świąciany, k. 245.

³² LVIA, f. 1532, a. 1, b. 5, Podprefekt wileński do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 15 VII 1812 r., Wilno, k. 453 i 544; a. 1, b. 2, Bernard Pęczkowski i Józef Zabięło do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 15 VII 1812 r., b.m., k. 100; a. 1, b. 3, Sesja Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 8 VIII 1812 r., Wilno, k. 42. To, że władzom litewskim przekazano kilkanaście próśb o uwolnienie ze służby, wynikało z faktu, że w czasie największego chaosu – w pierwszych tygodniach lipca – kilku podprefektów, kierując się instrukcjami władz o jak najszybszym tworzeniu kompanii żandarmów, odgórnie i w zgodzie z treścią rozkazu z 1 lipca, opierając się na wiedzy o posesjonatach w powiecie, wpisywało ich na listy żandarmów. Zob. LVIA, f. 1532, a. 1, b. 5, Kapitan A.[?] Trunow do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 10 VII 1812 r., b.m., k. 454; J.[?] Wersocki do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 3 IX 1812 r., b.m., k. 471; a. 1, b. 2, Podprefekt szawelski do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 19 VII 1812 r., Szawle, k. 101; Podprefekt szawelski

do żandarmerii w departamencie wileńskim zakończyła się pełnym sukcesem już w połowie sierpnia³³. Liczba chętnych przewyższała nowy etat kompanii. Ubiegano się nawet o protekcję, by zostać przyjętym do służby. Przykładowo, Stanisław Okulicz prosząc o wsparcie gen. Romualda Giedroycia, deklarował że stawi się z koniem i mundurem, poświęcając na to wyposażenie resztę majątku³⁴. Zgłaszali się jako ochotnicy również byli wojskowi. O przyjęcie do tej formacji zabiegali także Tatarzy litewscy, z których 11 znalazło się w szeregach kompanii wileńskiej, z tego trzech nieposesjonatów (co było sprzeczne z zasadami), ale „dobrej konduity”³⁵. Duża liczba chętnych zadecydowała, że w przypadku powiatu wileńskiego zwiększono etat kompanii. W innych powiatach utrzymano jednak zmniejszone etaty, choć – tak jak to było w powiecie oszmiańskim i telszewskim – utworzono już kompanię, opartą na pierwotnym etacie, a wszyscy żandarmi deklarowali chęć pozostania w formacji³⁶. Podobną sytuację odnotowano w powiecie wiłkomierskim³⁷. Nadal poważnym problemem pozostawało jednak zabezpieczenie materialnych podstaw funkcjonowania żandarmerii. Komisja Rządu prosiła nawet władze francuskie o zgodę, by na uzbrojenie żandarmów użyć broni zdobytej na Rosjanach na Grodzieńszczyźnie³⁸. W poborze i wypłacie świadczeń na żandarmerię zdarzały się opóźnienia, wynikające z konfliktów między władzami lokalnymi a dowództwem tej formacji i niezrozumienia rozporządzeń władz centralnych³⁹. Cały czas nad formowaniem żandarmerii czuwał Komitet Wojskowy i Komitet Spraw Wewnętrznych Komisji Rządu. Jeszcze 24 sierpnia od władz departamentu wileńskiego domagano się jak

do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 24 VII 1812 r., Szawle, k. 532; Podprefekt brasławski do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z lipca 1812 r., Brasław, k. 114.

³³ B. Dundulis, *Napoléon et la Lituanie en 1812*, Paris 1940, s. 198.

³⁴ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 5, Stanisław Okulicz do Romualda Giedroycia z 12 VII 1812 r., b.m., k. 457.

³⁵ *Ibidem*, Lista żandarmów wileńskich, b.m., b.d., k. 462; Lista ochotników do żandarmerii powiatu wileńskiego, b.m., b.d., k. 453; Podprefekt wileński do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 12 VII 1812 r., Wilno, k. 458.

³⁶ *Ibidem*, Lista żandarmów w powiecie oszmiańskim, b.m., b.d., k. 499.

³⁷ *Ibidem*, Lista żandarmów powiatu wiłkomierskiego, b.m., b.d., k. 578.

³⁸ RGADA, f. 12, b. 262, cz. 5, Sesja Komisji Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 26 VII 1812 r., Wilno, b.p.

³⁹ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 5, Antoni Chrapowicki do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 14 IX 1812 r., Wilno, k. 438; a. 1, b. 10, Podprefekt wiłkomierski do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 3 IX 1812 r., Wiłkomierz, k. 323; a. 1, b. 1, Pismo Komisji Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 18 VIII 1812 r., Wilno, k. 146.

najszybszego zakończenia nominacji podoficerów i żandarmów we wszystkich 33 kompaniach⁴⁰. W połowie sierpnia z polecenia Komisji Wojskowej do powiatów wysłano księcia Stefana Giedroycia i szefa szwadronu Stanisława Radziszewskiego, szefów szwadronów korpusu żandarmerii w departamencie, w celu ostatecznego zamknięcia list oficerów, podoficerów, trębaczy oraz żandarmów⁴¹. W poszczególnych powiatach stan kompanii na 20 sierpnia wynosił 55 oficerów oraz 583 podoficerów i żandarmów⁴².

W departamencie grodzieńskim początkowo rozpoczęto formowanie 8 kompanii żandarmów, liczących po 107 ludzi, by ostatecznie, zgodnie z zaleceniami Komisji Rządu, zmniejszyć ich skład do 55 oficerów, podoficerów i żandarmów w każdym powiecie. I w tym departamencie napotymano podobne problemy w tworzeniu Korpusu Żandarmerii. Jak donosili podprefekci grodzieński, lidzki i nowogródzki, w ich powiatach brakowało młodych ludzi zdolnych do służby, większość z nich bowiem wstąpiła przed wojną i na początku wojny 1812 r. do wojska polskiego. Mimo trudności ostatecznie sformowano korpus, liczący ponad 400 ludzi. Początkowo kompanie liczyły po 30–40 żandarmów, ale ostatecznie sformowano pełny Korpus Żandarmerii⁴³. Komisja Administracyjna Departamentu Białostockiego wezwała 25 lipca władze powiatowe do formowania kompanii żandarmów. Te poleciły proboszczom opublikowanie rozporządzenia władz i nakazały ochotnikom w ciągu 10 dni stawić się w podprefekturach. Do końca sierpnia zakończono proces ustalania składu czterech kompanii. Do początku września do Białegostoku trafiły pełne listy żandarmów⁴⁴.

⁴⁰ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 5, Komitet Wojskowy do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 24 VIII 1812 r., Wilno, k. 431.

⁴¹ *Ibidem*, Antoni Chrapowicki do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 20 VIII 1812 r. [Wyciąg o żandarmach], Wilno, k. 444–451.

⁴² *Ibidem*, k. 444–449; Lista obywateli żandarmów w powiecie wileńskim, b.m., b.d., k. 450; Podprefekt telszewski do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 6 VIII 1812 r., Telsze, k. 462.

⁴³ Zob. *Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 г.*, t. 1, pod red. K. Военского, Санкт-Петербург 1909, s. 437. Tam stwierdzenie, że w pierwszym naborze przypadał 1 żandarm na 56 dymów (było 4 956 dymów szlacheckich). Stale służyło 57, resztę powoływano wedle potrzeb. Zob. Е. Ф. Орловский, *Гродненская губерния в 1812 году: ист. очерк*, Гродна 1912, s. 24.

⁴⁴ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (dalej: BK PAN), rkps 1027: Dziennik czynności podprefekta powiatu Drohicckiego od dnia 17 lipca 1812 – 16 grudnia 1812 (dalej: rkps 1027), Komisja Administracyjna Departamentu Białostockiego do podprefekta drohiczyńskiego z 25 VII 1812 r., Białystok, k. 6; Komisja Administracyjna Departamentu Białostockiego do podprefekta drohiczyńskiego z 8 IX 1812 r., Białystok, k. 7; Podprefekt drohiczyński do Komisji Administracyjnej Departamentu Białostockiego z 18 VIII 1812 r., Drohiczyn, k. 52; Podprefekt drohiczyński do Komisji Administracyjnej Departamentu Białostockiego z 13 IX 1812 r., Drohiczyn, k. 52.

Tworząc Korpus Żandarmerii, władze zadbały również o odpowiednich kandydatów na stanowiska oficerskie. Generał Michał Sokolnicki w memoriale z 16 lipca zwracał uwagę na fakt, że żandarmeria musi mieć zapewnioną odpowiednią kadre oficerską, składającą się z ludzi o doświadczeniu wojskowym, aby mogła wykonywać swe zadania. Proponował, by na dowódców żandarmerii mianować oficerów zawodowych. Obawa o kompetencje dowódców znalazła wyraz w jego propozycji sformowania brygady żandarmów złożonej z Tatarów, obdarzonych przywilejami szlachty, znanych z patriotyzmu i mających większe doświadczenie w służbie wojskowej. Było to zbieżne z opinią Komisji Rządu⁴⁵. Jeszcze na początku lipca 1812 r. Napoleon mianował pułkownika – dowódcę Korpusu Żandarmerii w departamencie wileńskim, którym został Antoni Chrapowicki⁴⁶. Majo-rem korpusu miał zostać mjr Michałowski⁴⁷. Szefami szwadronów w departamencie wileńskim mianowano: księcia Stefana Giedroycia i Stanisława Radziszewskiego⁴⁸. W departamencie mińskim, Komisja Rządu mianowała pułkownikiem – dowódcą Leona Osztorpa, marszałka powiatu ihumeńskiego⁴⁹. W departamencie grodzieńskim pułkownikiem – dowódcą mianowano księcia Michała Radziwiłła, który zgłosił się do wojsk litewskich i mimo młodego wieku – miał wówczas 21 lat – otrzymał to stanowisko⁵⁰.

⁴⁵ AN, Consulat et Secrétairerie d'État impériale (An VIII-1815), AF IV 1646, pl. 7, nr 26, Memoriał Michała Sokolnickiego z 16 VII 1812 r., b.m., b.p.; RGADA, f. 12, b. 262, cz. 5, Sesja Komisji Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 9 VII 1812 r., Wilno, b.p.

⁴⁶ RGADA, f. 12, b. 262, cz. 5, Sesja Komisji Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 11 VII 1812 r., Wilno, b.p.; SHD, 2 C-138: Correspondance de la Grande Armée, La situation des troupes lituaniennes par le général [Romuald] Giedroyc 1 II 1813 r., b.m., b.p.; A. Skałowski, *Antoni Chrapowicki*, „Polski Słownik Biograficzny” (Kraków) 1937, t. 3, s. 436.

⁴⁷ SHD, 2 C-128: Correspondance de la Grande Armée, Projekt nominacji Michałowskiego [imienia nie ustalono] na majora regimentu żandarmerii, Aleksander Sapieha do Louis-Alexandre'a Berthiera z 9 VII 1812 r., Wilno, b.p. Bronius Dundulis błędnie pisał, że duża liczba ochotników do żandarmerii w departamencie wileńskim była podstawą propozycji Aleksandra Sapiehy, by utworzyć drugi Korpus Żandarmerii; zob. B. Dundulis, *Napoléon...*, s. 275–277.

⁴⁸ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 5, Antoni Chrapowicki do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 20 VIII 1812 r., Wilno, k. 444.

⁴⁹ RGADA, f. 12, b. 262, cz. 5, Sesja Komisji Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 17 VII 1812 r., Wilno, b.p.; Sesja Komisji Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 27 VIII 1812 r., Wilno, b.p.; J. Iwaszkiewicz, *Mińsk*, Warszawa–Poznań b.d.w., s. 14; В. Г. Краснянский, *Минский департамент Великого Княжества Литовского (эпизод из истории войны 1812 г.)*, Санкт-Петербург 1902, s. 15.

⁵⁰ RGADA, f. 12, b. 262, cz. 5, Sesja Komisji Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 8 VIII 1812 r., Wilno, b.p.

Te dwie nominacje Komisji Rządu wywołały sprzeciw komisarza cesarskiego przy Komisji Rządu Éduarda Bignona, który uznał, że leży to w wyłącznej kompetencji Napoleona. Ostatecznie ich potwierdzenia dokonał 12 sierpnia mianowany przez cesarza Francuzów generalny gubernator Litwy Dirk van Hogendorp. On też mianował szefów szwadronów w tych departamentach⁵¹.

W departamencie białostockim dowódcą zamierzano mianować Franciszka Orsettiego, byłego kapitana 13 Pułku Piechoty Księstwa Warszawskiego, dymisjonowanego w grudniu 1809 r. Ostatecznie jednak, uwzględniając wielkość departamentu, zrezygnowano z formowania osobnego Korpusu Żandarmerii w departamencie białostockim, podporządkowując 18 września cztery kompanie żandarmów dowódcy żandarmerii w departamencie grodzieńskim księciu Michałowi Radziwiłłowi⁵². Także we wszystkich nominacjach na dowódców kompanii starano się wybierać osoby znane i odgrywające dzięki pełnionym urządzeniom znaczącą rolę w powiecie. Na przykład w powiecie zawilejskim już 18 lipca 1812 r. o objęcie dowództwa kompanii żandarmów poproszono Antoniego Świętorzeckiego, sędziego granicznego tego powiatu. Podprefekt, wzywając go do objęcia funkcji, określał nowe obowiązki: „[...] pełnić służbę policji, dawać pomoc zbrojną każdej zwierzchności publicznej, zatrzymywać włóczęgów, maruderów i dezertersów jakiegokolwiek więc wojska”⁵³. W departamencie białostockim władze nakazywały, by na oficerów żandarmerii wybierać ludzi najzamożniejszych⁵⁴. Zwracano również uwagę na doświadczenie wojskowe, dlatego w korpusie oficerskim żandarmerii znaleźli się byli oficerowie wojsk Rzeczypospolitej sprzed 1795 r. Zajęli oni nie tylko stanowiska dowódców kompanii, ale i kapitanów drugich w rzędzie oraz poruczników tej formacji. Wśród nich byli również byli oficerowie innych armii, jak pruskiej czy rosyjskiej⁵⁵.

W departamencie białostockim ostateczne formowanie żandarmerii zakończył nowy dowódca Michał Radziwiłł, który na przełomie września i października objechał wszystkie cztery powiaty, zamykając skład kompanii oraz listy nominacyjne na oficerów i podoficerów żandarmerii. Na jego polecenie

⁵¹ *Ibidem*, Sesja Komisji Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 21 VIII 1812 r., Wilno, b.p.

⁵² BK PAN, rkps 1027, Komisja Administracyjna Departamentu Białostockiego do podprefekta drohiczyńskiego z 24 IX 1812 r., Białystok, k. 68.

⁵³ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 5, Podprefekt zawilejski do Antoniego Świętorzeckiego z 18 VII 1812 r., Święciany, k. 502.

⁵⁴ BK PAN, rkps 1027, Komisja Administracyjna Departamentu Białostockiego do podprefektury drohiczyńskiej z 22 VIII 1812 r., Białystok, k. 31.

⁵⁵ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 5, Listy żandarmów departamentu wileńskiego, b.m., b.d., k. 462–543; *Акты издаваемые виленскою археографическою комиссиею*, t. 37, Вильна 1912, s. 203.

wstrzymano wcześniejsze nominacje. M. Radziwiłł w miastach powiatowych dokonał przeglądu kompanii, na przykład w Drohiczynie 5 października⁵⁶. 22 września Komisja Rządu za pośrednictwem komisji administracyjnych nakazała wszystkim kapitanom – dowódcom żandarmerii podanie pełnej listy żandarmów pod ich komendą, a na podprefektów nakładała obowiązek przeprowadzenia lustracji oddziałów, tak by służący w nich mogli otrzymywać płacę, żywność i furaz zgodnie z rozkazem z 18 lipca⁵⁷. Niewątpliwie najwięcej problemów formowanie żandarmerii przysporzyło w powiatach departamentu mińskiego. Wynikało to z następujących faktów: po pierwsze – rozkaz w sprawie formowania żandarmerii wydał gubernator miński gen. Mikołaj Bronikowski dopiero 16 lipca. Wprowadził też pewne zamieszanie, myśląc punkty rozkazu cesarza z 1 lipca w sprawie utworzenia Gwardii Narodowej z żandarmerią. Pogłębił je jeszcze samodzielnie, mianując dowódcę żandarmerii w osobie Karola Czapskiego, gdy tymczasem Napoleon mianował płk. Leona Osztorpa⁵⁸. Po drugie – znacząca część departamentu znajdowała się pod kontrolą Rosjan, co utrudniało lub wręcz uniemożliwiało formowanie i finansowanie żandarmerii (w departamencie mińskim pod władzą Komisji znajdowały się tylko cztery powiaty). Wprawdzie pierwszy oddział żandarmów w Mińsku już pod koniec lipca wszedł w skład kolumn ruchomych, które formował gubernator Bronikowski: „Chwytają rabusiów i przystawiają do sądu wojskowego”⁵⁹, ale jeszcze 22 września Komisja Administracyjna Departamentu Mińskiego ponagliła władze powiatowe do formowania kompanii żandarmów. O tworzenie tych kompanii apelował również płk Leon Osztorp, który 22 września obliczał Korpus Żandarmerii w departamencie mińskim na kilkudziesięciu ludzi. Nakazywał przy tym podprefektom, by odgórnie ułożyli „listę kompletu przepisanej kompanii, nie zważając nawet na cywilne zajęcia się, do którego podeszlejsi należeć mogą, i onych wraz obwieścił, aby natychmiast udali się do kapitana

⁵⁶ BK PAN, rkps 1027, Komisja Administracyjna Departamentu Białostockiego do podprefekta drohiczynskiego z 24 IX 1812 r., Białystok, k. 68; Podprefekt drohiczynski do Komisji Administracyjnej Departamentu Białostockiego z 24 IX 1812 r., Drohiczyn, k. 70; Michał Radziwiłł do podprefekta drohiczynskiego z 27 IX 1812 r., Grodno, k. 73; Podprefekt drohiczynski do Michała Radziwiłła z 7 X 1812 r., Drohiczyn, k. 80.

⁵⁷ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 1, Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 22 IX 1812 r., Wilno, k. 222. Komitet Spraw Wewnętrznych kontrolował rozkład składek na żandarmerię. Zob. też AGAD, APP 144, t. 1, Komitet Spraw Wewnętrznych do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego, Komisji Administracyjnej Departamentu Grodzieńskiego, Komisji Administracyjnej Departamentu Mińskiego i Komisji Administracyjnej Departamentu Białostockiego z 11 IX 1812 r., Wilno, k. 18.

⁵⁸ J. Iwaszkiewicz, *Litwa...*, s. 370.

⁵⁹ „Kurier Litewski”, 8 VIII 1812, nr 61.

komandanta swojego powiatu, obowiązkiem się zajęli i szybko uekwipować się starali⁶⁰. Zezwalano przy tym zobowiązanym do służby w żandarmerii posesjonatom wystawiać zastępców z ochotników z biednej szlachty, ale pod warunkiem ich wyekwipowania i stałego łóżenia na ich utrzymanie⁶¹.

W związku z wyłaniającymi się problemami, by ostatecznie zakończyć proces formowania Korpusów Żandarmerii w departamentach grodzieńskim, mińskim i białostockim, 1 października Komisja Rządu zdecydowała o powołaniu „Komisji szczególnych”, polecając Komitetowi Wojskowemu opracowanie zasad ich działania. W ich skład weszli gubernator, członek komisji administracyjnej, pułkownik żandarmerii i zaufany obywatel⁶². W przygotowanej przez gen. Stefana Grabowskiego instrukcji, podsumowującej dotychczasowy przebieg formowania żandarmerii, stwierdzano, że przyczyną opóźnienia jest przyznana podprefektom samodzielność w układaniu list kompanii powiatowych i wynikające z tego faktu nadużycia. W związku z tym nakazywano natychmiastowe sporządzenie spisów szlachty w każdym powiecie, obejmujących liczbę „właścicieli i zastawników, ich wiek i ilość domów własnych lub zastawnych”. Zestawienia te miały pomóc w ustaleniu, ile w każdym powiecie jest szlachty zdolnej do służby w żandarmerii. Zastrzegano, że zobowiązani do niej będą jedynie mężczyźni w wieku 18–50 lat, z wyłączeniem oficerów i urzędników aktualnie pełniących służbę. Poza wymienionymi nikt nie mógł uniknąć służby w tej formacji. Ustalano, że w każdym powiecie powinno być najmniej 55 żandarmów i oficerów, z możliwością powiększenia ich liczby do 107 osób. Potwierdzano płacę wynoszącą złoty za dzień służby żandarma, żeby jednak nie obciążać obywateli nowymi podatkami, tylko 50 żandarmów w każdym powiecie utrzymywano by ze składki obywateli. Pozostali, przekraczający 55-osobowy stan kompanii, pozostawaliby w domach jako rezerwa, nie pobierając płacy. Pierwszymi w kompaniach zostawaliby dotychczasowi żandarmi, którzy umundurowali się na własny koszt, za nimi ochotnicy, a w końcu reszta szlachty, zaczynając od najbogatszych posesjonatów. Zezwalano na wystawianie zastępców, ale stawiano warunek, że będą nimi szlachcice właściciele „konduity niezaprzeczenie dobrej”, ponieważ „bezpieczeństwo osób i własności, będąc niejako złożone w straży żandarmów, nigdy nie można być nadto troskliwym o skład korpusu tak znakomitego”. Zastępca powinien otrzymać od wystawiającego: mundur, pistolety, pałasz i konia. Uwzględniając aktualne okoliczności, znoszono obostrzenia dotyczące koni.

⁶⁰ *Акты, документы и материалы...*, s. 403.

⁶¹ B. Dundulis, *Наро́леоп...*, s. 198–207; *Акты, документы и материалы...*, s. 466; „Kurier Litewski”, 8 VIII 1812, nr 61; *Акты издаваемые виленскою...*, s. 403, 409–410.

⁶² RGADA, f. 12, b. 262, cz. 5, Sesja Komisji Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1 X 1812 r., Wilno, b.p.

Zwalniano z obowiązku pełnego umundurowania żandarmów rezerwistów, nakazując im zaopatrzenie się w czapkę, bandolier, pałasz i jakiegokolwiek wierzchowca. Pozostawiano na stanowiskach dotychczasowych pułkowników, szefów szwadronów i nominowanych oficerów, którzy umundurowali się na własny koszt, zastrzegając możliwość cofnięcia patentów wszystkim pozostałym. Oficerom miała przysługiwać jedynie racja żywności i furazu. W celu przyspieszenia organizacji Korpusów Żandarmerii zezwalano władzom departamentów – po uzyskaniu zgody Komisji Rządu – na ustanowienie nowych składek, pod warunkiem że dotyczyć będą tylko szlachty, z wyłączeniem służących w żandarmerii lub wystawiających zastępców. Dwa ostatnie tygodnie października przeznaczano na rozpoczęcie działalności przez komisje i przygotowanie spisów szlachty, dwa początkowe tygodnie listopada – na ich przesłanie Komitetowi Wojskowemu i wybór żandarmów, a dwa kolejne tygodnie na ostateczną organizację korpusów. W ten sposób, pod nadzorem Komitetu Wojskowego, do końca listopada zamierzano utworzyć korpus żandarmów liczący około 3 tys. ludzi⁶³. W „Kurierze Litewskim” opublikowano odezwę Komitetu Wojskowego z 6 października, zachęcającą do służby w żandarmerii⁶⁴.

Ostatecznie w czterech departamentach zorganizowano cztery Korpusy Żandarmerii.

Tabela 1. Stan Korpusów Żandarmerii litewskiej w listopadzie 1812 r.

Dowódca	Ludzie			Konie		
	oficerowie	żandarmi	razem	oficerskie	żandarmów	razem
Płk Chrapowicki	42	602	644	84	364	448
Płk Radziwiłł	20	166	186	40	60	100
Płk Orsetti*	2	–	2	–	–	–
Płk Osztorp	29	93	122	44	68	112
R a z e m	93	861	954	168	492	660

Źródło: opracowanie własne autora.

* Liczby te wynikają z braku danych o liczbie żandarmów w departamencie; ujmują tylko pułkownika i szefa szwadronu i nie są dowodem zaniechania organizowania tej formacji w Białymstoku.

⁶³ Instrukcja przepisana przez Komitet Wojskowy komisjom ustanowionym w departamencie względem formacji korpusu żandarmów z 7 X 1812 r. [w:] *Акты издаваемые виленскою...*, s. 430–432.

⁶⁴ Odezwa KW do Korpusu Żandarmerii WXL z 6 X 1812 r., „Kurier Litewski”, 24 X 1812, nr 86.

Tabela nie zawiera jednak kompletnych danych ze wszystkich czterech departamentów⁶⁵. We wszystkich 33 powiatach etat żandarmerii powinien wynosić 1825 oficerów, podoficerów, trębaczy i żandarmów w kompaniach, w tym pułkowników – dowódców i szefów szwadronów w departamentach – razem 10 oficerów. Według przytoczonego raportu w listopadzie żandarmeria osiągnęła połowę zakładanego stanu liczbowego – 954 oficerów i żandarmów⁶⁶. Niestety, z powodu braku dokumentów nie da się ustalić ostatecznej liczby żandarmów z Korpusu w departamencie mińskim. Żandarmerię zorganizowano tylko w wolnych powiatach, a nieliczny Korpus, liczący ok. 200 ludzi, został uszczuplony w czasie walk w październiku i listopadzie na terenie Mińszczyzny⁶⁷. Nie znamy też dokładnej wielkości strat, jakie ponieśli żandarmi, pełniąc służbę we wszystkich czterech departamentach, ale inne dane podwyższają liczbę służących żandarmów co najmniej o kilkaset osób⁶⁸. W departamencie grodzieńskim wielkość Korpusu Żandarmerii, początkowo liczącego ok. 440 ludzi, uległa zmniejszeniu na skutek opanowania w październiku przez wojska rosyjskie pięciu – z ośmiu – powiatów. W departamencie białostockim liczebność żandarmerii wynosiła ok. 256 ludzi. Łącznie daje to liczbę ponad 1500 oficerów i żandarmów, czyli ponad 80% etatu tej formacji⁶⁹. Poważnym problemem w wyposażeniu żandarmerii – tak jak w przypadku jazdy litewskiej – był brak koni. Jednocześnie żandarmerię formowano w dwóch guberniach białoruskich: witebskiej i mohylewskiej. W Witebsku formowano dwie kompanie żandarmów po 106 ludzi. Podobne działania podjęto w Mohylewie. Ostatecznie powstał tu oddział żandarmerii, liczący 70 osób. Zasady organizacyjne oparte były na rozkazie Napoleona z 1 lipca 1812 r. Podobnie jak na Litwie,

⁶⁵ Российский государственный военно-исторический архив (Rosyjskie Państwowe Wojskowe Archiwum Historyczne w Moskwie), f. 846: Военно-ученый архив (коллекция), оп. 16, VUA 3856, Etat de Situation des nouveaux Régiments formés en Lithuanie avant l'époque du 1 XII 1812, b.m, b.d., b.p.; Grande Armée – Troupes Lithuaniennes, b.m., b.d., b.p.

⁶⁶ W literaturze przewija się liczba 3541 żandarmów, wynikająca z przeliczenia początkowego etatu kompanii – 107 ludzi na 33 powiaty. Jest to błąd, mający źródło w nieznanomości późniejszych, wydanych po 1 lipca, postanowień władz litewskich.

⁶⁷ *Акты издаваемые виленскою...*, s. 481.

⁶⁸ Wątpliwości wynikają z niemożności pełnej weryfikacji danych. Inne wyliczenia podają liczbę żandarmów w listopadzie 1812 r. w departamencie wileńskim – 608, w grodzieńskim – około 400 (materiały Komisji Administracyjnej Departamentu Grodzieńskiego – zniszczone w czasie II wojny światowej – poświadczają, że korpus grodzieński liczył około 856 żandarmów, byłby to pełny stan kompanii w składzie 107 ludzi; zob. В. Г. Краснянский, *Минский департамент...*, s. 15), w białostockim – 256, w mińskim – 71 (po stratach żandarmerii w walkach na terenie Mińszczyzny).

⁶⁹ *Акты, документы и материалы...*, s. 438.

miejscowe władze odwoływały się do ofiarności współobywateli w gromadzeniu środków na wyposażanie żandarmerii. Oddziały te nie pozostawały w żadnej formie podległości władzom litewskim⁷⁰.

Jak przebiegała służba żandarmów? Już 7 lipca Komisja Rządu nakazywała pierwszym żandarmom z powiatu wileńskiego wejść w skład kolumny ruchomej kpt. Pino⁷¹ stacjonującej w Jewiu, której zadaniem była likwidacja band maruderów⁷². W tym samym celu o przekazanie pod swoje rozkazy oddziału żandarmów prosił gubernator wileński gen. Antoine-Henri de Jomini⁷³. Ten pierwszy oddział już na początku lipca liczył 34 żandarmów⁷⁴. Przez całą służbę żandarmi nie tylko wypełniali funkcje policyjne, czyli ścigali dezertersów, likwidowali bandy maruderów, przywracali porządek w przypadku buntów chłopskich⁷⁵. Zabezpieczali także transporty i magazyny z żywnością, dostawy uzbrojenia, między innymi dla formujących się pułków litewskich. Na polecenie władz departamentów i powiatów żandarmi przeprowadzali egzekucje nałożonych na Litwinów obowiązków w zdawaniu kantonistów (poborowych) czy dostarczaniu żywności i furazu do magazynów. W chwili zagrożenia ziem litewskich podjazdami wojsk rosyjskich żandarmi brali również udział w operacjach wojskowych, których celem było wyparcie nieprzyjaciela z granic Litwy⁷⁶. Zaangażowanie żandarmów

⁷⁰ B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie. Księstwo Warszawskie 1807–1814*, Warszawa 1912, s. 298.

⁷¹ Imienia nie ustalono.

⁷² RGADA, f. 12, b. 262, cz. 5, Sesja Komisji Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 7 VII 1812 r., Wilno, b.p.; LVIA, f. 1532, a. 1, b. 1, Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 7 VII 1812 r., Wilno, k. 16.

⁷³ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps 641 (ADCz. 7041, t. 1), Antoine-Henri de Jomini do Aleksandra Sapiehy z lipca 1812 r., Wilno, b.p.

⁷⁴ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 5, Podporucznik Jan Czyż do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 17 IX 1812 r., b.m., k. 440.

⁷⁵ *Акты, документы и материалы...*, s. 211–213, 228–229, 423; *Акты и документы архива Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернаторского управления, относящиеся к истории 1812–1813 гг.*, cz. 2, Вильна 1913, s. 84–86; *Акты издаваемые виленскою...*, s. 430–432; *Correspondance de Napoléon I-er, publiée par ordre de l'Empereur Napoléon III*, Paris 1857–1870, t. 24 (1858), nr 18939.

⁷⁶ LVIA, f. 1532, a. 1, b. 2, Podprefekt wileński do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 17 VIII 1812 r., Wilno, k. 312; a. 1, b. 3, Sesja Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 8 VIII 1812 r., Wilno, k. 44; Sesja Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 7 X 1812 r., Wilno, k. 118; a. 1, b. 5, Antoni Chrapowicki do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 6 X 1812 r., Wilno, k. 442; a. 1, b. 9, Podprefekt zawilejski do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 18 XI 1812 r., Święciany, k. 326; a. 1, b. 11, Podprefekt upicki do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z 11 XI 1812 r., Upita, k. 153.

w działania wojenne sprawiało, że w niektórych podprefekturach brakowało siły potrzebnej do egzekwowania zaleceń Komisji Rządu, pilnowania magazynów wojskowych i aresztów, strzeżenia kas itp. Tak było między innymi w powiecie telszewskim. Żandarmi wykonywali również obowiązki związane z zabezpieczeniem komunikacji w kraju⁷⁷. W ostatnich chwilach istnienia napoleońskiej Litwy żandarmi litewscy bili się nad Berezyną i w obronie Wilna. Resztki oddziałów żandarmów wycofały się w grudniu 1812 r. do Księstwa Warszawskiego. 31 stycznia 1813 r. w Krośnie Odrzańskim 60 żandarmów wcielono do 3 Pułku Szwoleżerów Gwardii, a potem do 1 Pułku Szwoleżerów. Pozostali żandarmi pod dowództwem Michała Radziwiłła stanowili eskortę dowodzącego resztkami Wielkiej Armii wicekróla Eugeniusza i wraz z nim opuścili Poznań, docierając aż za Łabę. W końcu, 22 lipca 1813 r. w okolicach Herrnhut, żandarmów tych wcielono do 16 Pułku Ułanów Księstwa Warszawskiego⁷⁸.

Na wzór Litwy, jeszcze w 1812 r. rozpoczęto formowanie żandarmerii także w Księstwie Warszawskim. Z chwilą odwrotu Wielkiej Armii z Rosji miała ona zabezpieczać porządek w departamentach Księstwa, które – jak przewidywano – na przełomie 1812 i 1813 r. stałyby się bliskim zapleczem działań wojennych. 22 i 29 października z upoważnienia Rady Ministrów, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Księstwa wydało reskrypty zawierające zasady organizacji tej formacji. Żandarmeria miała się składać z ochotników umiejących czytać i pisać i legitymujących się świadectwem dobrych obyczajów. Tak jak na Litwie, ochotnicy byli zobowiązani do sprawienia na własny koszt umundurowania, wyposażenia, uzbrojenia i konia. Żandarmi, pełniący służbę we własnym departamencie, mieli nie pobierać żołdu, ale otrzymywać żywność i furaz z magazynów krajowych. Mogli natomiast pobierać nagrody z tzw. egzekutnego, a w razie zatrzymania bandytów z łupem – z odebranej im zdobyczy. Żandarmeria w Księstwie Warszawskim – tak jak na Litwie – podlegała władzom administracyjnym i nie była scentralizowana, dzieląc się na jednostki organizacyjne w obrębie departamentów. Miała być jednak mniej liczna. W każdym powiecie miano utworzyć oddział złożony z 10 ochotników, z których sześciu pozostawało na miejscu do dyspozycji podprefekta, a czterech miało pełnić służbę w stolicy departamentu, pod bezpośrednimi rozkazami prefekta. Na szczeblu departamentu wszyscy żandarmi tworzyli jedną kompanię, a więc na terenie całego Księstwa Warszawskiego miało być ich 10. Przy podziale każdego departamentu

⁷⁷ AGAD, APP 144, t. 1, Komitet Spraw Wewnętrznych do Komisji Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 30 X 1812 r., Wilno, k. 184.; *Акты издаваемые виленскою...*, s. 489.

⁷⁸ AGAD, APP 285, Aleksander Potocki do Stanisława Kostki Potockiego z 6 XI 1812 r., Wilno, b.p.; D. Nawrot, *Litwa i Napoleon...*, s. 657, 705; R. Bielecki, *Szwoleżerowie gwardii*, Warszawa 1996, s. 71.

na 10 powiatów dawało to w całym Księstwie 1 tys. żandarmów. Tak jak na Litwie, żandarmi mieli pełnić służbę wojskowo-policyjną, śledzić i wyłapywać dezertersów, włóczęgów i złoczyńców, eskortować transporty, egzekwować świadczenia, w tym podatki i rekwizycje oraz zapobiegać nadużyciom komend wojskowych. Prefekt warszawski Franciszek Salezy Nakwaski, 27 listopada – nakazując ochotnikom z powiatów warszawskiego, błońskiego, czerskiego, stanisławowskiego i siennickiego stawić się w ciągu 15 dni w prefekturze w Warszawie, a pozostałym w podprefekturach w miastach powiatowych – zażądał jeszcze, by osoby cywilne zgłaszające chęć służby legitymowały się wiekiem od 30 do 40 lat oraz wykazały się znajomością języka francuskiego lub niemieckiego. Pierwszeństwo w przyjęciu mieli mieć byli wojskowi⁷⁹.

Na początku 1813 r., kiedy po klęsce Napoleona w Rosji cały wysiłek władz Księstwa Warszawskiego skoncentrowany był na odtworzeniu Wojska Polskiego, które nadal biłoby się o ojczyznę u boku Cesarza Francuzów, nie było możliwości pełnej organizacji żandarmerii. W dodatku wojska rosyjskie przejęły jeszcze zimą część departamentów. Dlatego w ogóle nie zorganizowano żandarmerii w departamentach: łomżyńskim, siedleckim i lubelskim. W pozostałych departamentach kompanie żandarmów nie osiągnęły przewidzianego stanu. Część żandarmów wycofała się na zachód z wojskiem polskim. W dekrete organizacyjnym VIII Korpusu, wydanym 27 czerwca 1813 r. w Dreźnie, przewidywano w składzie kompanię konnych żandarmów, która miała mieć wspólną administrację z 14 Pułkiem Kirasjerów. Jego dowódcy polecano zainteresowanie stanem wyposażenia i umundurowania żandarmów. Również Bignon, który miał za zadanie dopilnować umundurowania Wojska Polskiego, żądał wówczas informacji o stanie wyposażenia kompanii⁸⁰. Dowódcą żandarmerii został mjr Antoni Wieniawski, pełniący w sierpniu 1813 r., obowiązki komendanta placu w Zittau, a kompanii szefował kpt. Miniewski⁸¹. Służyło w niej 4 oficerów i 90 żandarmów z 87 końmi⁸². Żandarmi wzięli udział w kampanii na obszarze Niemiec. Jeszcze na jesieni

⁷⁹ A. Próchnik, *Żandarmeria na ziemiach Królestwa Polskiego. Szkic historyczno-organizacyjny (1812–1915)* [w:] *Studia i szkice 1864–1918*, wyb. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1962, s. 47–48; B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie...*, s. 298; M. Łukaszewicz, *Armia księcia Józefa 1813*, Warszawa 1986, s. 56–57.

⁸⁰ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej: BPAUiPAN), rkps 153, Józef Poniatowski do płk. Kazimierza Dziekońskiego rozkaz nr 30 z 30 VII 1813 r., Protokół korespondencji i rozkazów wojska polskiego z lat 1813 i 1814 nr 2, k. 7; *Correspondance générale Napoléon Bonaparte, publiée par la Fondation Napoléon*, t. 13, Paris 2016, nr 34981.

⁸¹ Imienia nie ustalono.

⁸² SHD, C 2-708: Situation de la Grande Armée 1813, 8 Corps d'armée. Troupes Polonaises. Quartier General Zittau. Situation du 6 Juilles 1813, b.m., b.d., b.p.

francuskiemu urzędnikowi wojskowemu detaszowanemu do VIII Korpusu, inspektorowi popisów 1 klasy Jeanowi Chevillardowi, w chwili rozpoczęcia działań wojennych przydzielono eskortę dwóch polskich żandarmerii⁸³.

Natomiast władza tymczasowa, utworzona po opanowaniu Księstwa Warszawskiego przez wojska rosyjskie, była wprawdzie zainteresowana utrzymaniem żandarmerii, ale nie udało się jej znacząco powiększyć składu formacji. Kraj był wyniszczony kolejnymi rekwizycjami i przemarszami wojsk. Brakowało wierzchowców. W 1814 r. w departamencie warszawskim służyło zaledwie 56 żandarmerii, ale posiadających tylko 25 koni, w kaliskim – 80 żandarmerii, wszyscy z końmi, w krakowskim – 7, wszyscy z końmi, w radomskim – 15, wszyscy z końmi. Jak podaje Bronisław Gembarzewski, stan żandarmerii na 14 listopada 1814 r., a więc już po powrocie oddziałów polskich z Francji, wynosił na obszarze Księstwa Warszawskiego: 2 pułkowników, 1 majora, 2 kapitanów, 2 poruczników, 1 podporucznika, 13 podoficerów, 45 żandarmerii, razem 66 osób. 27 lutego 1815 r. Rada Najwyższa Tymczasowa potwierdziła dalsze funkcjonowanie żandarmerii, a nawet przekazała 50% z wpływającego do kas powiatowych tzw. egzekutnego na pełne umundurowanie i wyposażenie żandarmerii⁸⁴.

Ostatecznie Aleksander I – jako władca utworzonego na kongresie wiedeńskim Królestwa Polskiego – zalecił powołanie scentralizowanej formacji żandarmerii, która posłużyłaby zapewnieniu ochrony porządku i bezpieczeństwa publicznego⁸⁵. Pamiętać przy tym warto, iż do tradycji formacji żandarmerii utworzonych w epoce Księstwa Warszawskiego nawiązywał nie tylko powołany 17 października 1816 r. Korpus Żandarmerii w Królestwie Polskim, ale także żandarmi w Wolnym Mieście Krakowie oraz formacje żandarmerii tworzone w okresie powstań narodowych, a w końcu żandarmeria niepodległej Rzeczypospolitej.

⁸³ BPAUiPAN, rkps 153, Rozkaz nr 53 z 14 VIII 1813 r., Protokół korespondencji i rozkazów wojska polskiego z lat 1813 i 1814 nr 2, k. 11; A. Olejniczak, *Armia Księstwa Warszawskiego na Górnych Łużycach w 1813 r.* [w:] *Od Grunwaldu do Bzury – bitwy i boje polskie na przestrzeni dziejów*, pod red. J. Jędrysiaka et al., Wrocław 2012, s. 125–135, (= „Wrocławskie Studia z Historii Wojskowości”, t. 1).

⁸⁴ AGAD, zesp. 183: Rząd Tymczasowy Królestwa Polskiego 179, Rada Najwyższa Tymczasowa z 27 II 1815 r., Warszawa, s. 305, 306; A. Próchnik, *Żandarmeria...*, s. 49–50; B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie...*, s. 298.

⁸⁵ A. Próchnik, *Żandarmeria...*, s. 50–51; M. Trąbski, *Kawaleria Królestwa Polskiego*, Warszawa 2011, s. 93.

Bibliografia

Archiwalia

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
zesp. 183: Rząd Tymczasowy Królestwa Polskiego
zesp. 335: Archiwum Publiczne Potockich
- Archives Nationales w Paryżu
Consulat et Secrétairerie d'État impériale (An VIII-1815)
- Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie
- Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku
- Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie
- Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas w Wilnie
Fond 1532: Commission provisoire l'administration departament de Vilna
- Российский государственный архив древних актов w Moskwie
Fond 12: Разряд XII. Дела о Польше и Литве – (коллекция) Государственного архива Российской империи
- Российский государственный военно-исторический архив w Moskwie
Fond 846: Военно-ученый архив (коллекция)
- Service Historique de la Défense w Vincennes
Donation Davout
2 C-128: Correspondance de la Grande Armée
2 C-138: Correspondance de la Grande Armée
C 2-708: Situation de la Grande Armée 1813

Dokumenty drukowane

- Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 г.*, t. 1, pod red. K. Военского, Санкт-Петербург 1909.
- Акты и документы архива Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернаторского управления, относящиеся к истории 1812–1813 гг.*, cz. 2, Вильна 1913.
- Акты издаваемые виленскою археографическою комиссиею*, t. 37, Вильна 1912.
- Correspondance de Napoléon I-er, publiée par ordre de l'Empereur Napoléon III*, Paris 1857–1870, t. 24 (1858).
- Correspondance générale Napoléon Bonaparte, publiée par la Fondation Napoléon*, t. 13, Paris 2016.

Publikacje

- Bielecki R., *Szwolężerowie gwardii*, Warszawa 1996.
- Bielecki R., *Wielka Armia*, Warszawa 1995.
- Boulant A., Lepetit G., *La gendarmerie sous le Consulat et le Premier Empire*, Paris 2009.
- Dundulis B., *Napoléon et la Lituanie en 1812*, Paris 1940.

- Gembarzewski B., *Wojsko Polskie. Księstwo Warszawskie 1807–1814*, Warszawa 1912.
- Iwaszkiewicz J., *Litwa w 1812 roku*, Kraków 1912.
- Iwaszkiewicz J., *Mińsk*, Warszawa–Poznań b.d.w.
- Luc J., *Gendarmerie, État et société au XIXe siècle*, Paris 2002.
- Kujawski M., *Wojska Francji w wojnach rewolucji i cesarstwa 1789–1815*, Warszawa–Londyn 2007.
- Краснянский В. Г., *Минский департамент Великого Княжества Литовского (эпизод из истории войны 1812 г.)*, Санкт-Петербург 1902.
- Łukaszewicz M., *Armia księcia Józefa 1813*, Warszawa 1986.
- Nawrot D., *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, Katowice 2008.
- Olejniczak A., *Armia Księstwa Warszawskiego na Górnych Łużycach w 1813 r. [w:] Od Grunwaldu do Bzury – bitwy i boje polskie na przestrzeni dziejów*, pod red. J. Jędrysiaka, D. Koresia, J. Maronia i K. Widzińskiego, Wrocław 2012, (= „Wrocławskie Studia z Historii Wojskowości”, t. 1).
- Орловский Е. Ф., *Гродненская губерния в 1812 году: ист. очерк*, Гродна 1912.
- Próchnik A., *Żandarmeria na ziemiach Królestwa Polskiego. Szkic historyczno-organizacyjny (1812–1915)* [w:] *Studia i szkice 1864–1918*, wyb. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1962.
- Skałkowski A., *Antoni Chrapowicki*, „Polski Słownik Biograficzny” (Kraków) 1937, t. 3.
- Skałkowski A., *Kościuszko a Litwini*, „Kwartalnik Historyczny” 1911, t. 25.
- Trąbski M., *Kawaleria Królestwa Polskiego*, Warszawa 2011.

Prasa

- „Kurier Litewski”, 7 XI 1812, nr 90.
- „Kurier Litewski”, 24 X 1812, nr 86.
- „Kurier Litewski”, 8 VIII 1812, nr 61.

STRESZCZENIE

Dariusz Nawrot, Początki żandarmerii wojskowej na ziemiach polskich

W artykule przedstawiono początki żandarmerii wojskowej na ziemiach polskich, które wiążą się ściśle z epoką napoleońską. To wówczas zaadaptowano francuskie rozwiązania w zakresie formacji służących zapewnieniu bezpieczeństwa wewnętrznego. Powstanie żandarmerii najpierw na wyzwolonej spod władzy rosyjskiej Litwie związane było ściśle z wydarzeniami wojny 1812 r. Niepowodzenie planów stoczenia walnej bitwy u granic Rosji oraz rozprzężenie Wielkiej Armii, wynikające z załamania pogody i niewystarczającej aprowizacji, w krótkim czasie spowodowały rozkład dyscypliny, niespotykaną liczbę maruderów i szerzący się w zastraszającym tempie zwykły bandytyzm. Obszary, przez które przemaszerowały oddziały napoleońskie, zostały całkowicie zdewastowane.

W tej sytuacji Napoleon, chcąc rozwiązać problemy z zapewnieniem spokoju na zapleczu działań wojennych, w rozkazie powołującym władze wyzwolonej Litwy z 1 lipca 1812 r. nakazał również sformowanie Żandarmerii Litewskiej. W artykule omówiono organizację tej formacji i jej udział w kampanii oraz próby formowania podobnych oddziałów żandarmerii na ziemiach Księstwa Warszawskiego na przełomie 1812 i 1813 r., które były zagrożone ofensywą zwycięskich wojsk rosyjskich. Podkreślono, że do tradycji tych oddziałów nawiązywały kolejne formacje żandarmerii, tworzone na ziemiach polskich.

Słowa kluczowe: żandarmeria, Księstwo Warszawskie, Litwa, Napoleon, wojny napoleońskie

SUMMARY

Dariusz Nawrot, The Beginnings of the Military Police in the Polish Territory

The article presents the beginnings of military police in the Polish territory, which are closely related to the Napoleonic era. It was then that French solutions in terms of internal security formations were adopted. The creation of military police formation, first in the liberated from Russian rule Lithuania, was closely connected with the events of the War of 1812. The failure of the plans to fight a decisive battle at the borders of Russia and the slackness of the Great Army, caused by weather breakdown and inadequate provisions, soon resulted in the disintegration of discipline, an unprecedented number of marauders, and ordinary banditry spreading at an alarming rate. The areas through which Napoleonic troops had marched were completely devastated.

In this situation Napoleon, seeking a solution to the problems with ensuring peace at the rear, in his order of July 1st, 1812 appointing the authorities of the liberated Lithuania also commanded the formation of Lithuanian military police. The article discusses the organization of this formation and its participation in the campaign as well as attempts to create similar military police formation in the lands of the Duchy of Warsaw at the turn of 1812 and 1813, when they were threatened by the offensive of the victorious Russian army. It has been emphasized that successive gendarmerie and military police formations created in the Polish territory referred to the traditions of these units.

Keywords: military police, the Duchy of Warsaw, Lithuania, Napoleon, Napoleonic Wars

АННОТАЦИЯ

Дариуш Наврот, Начало истории военной жандармерии на польских землях

В статье представлено начало истории военной жандармерии в Польше, которое тесно связано с наполеоновской эпохой. Именно тогда были переняты французские решения в вопросе формирований, связанных с обеспечением внутренней безопасности. Появление формирования жандармерии – изначально в Литве, освобожденной от российской власти – было тесно связано с событиями войны 1812 г. Провал планов генерального сражения возле границ России и вялость Великой армии, вызванная ухудшением погоды и недостаточным снабжением, быстро привели к нарушениям дисциплины, беспрецедентному числу мародерств и распространению обычного бандитизма с угрожающей скоростью. Районы, через которые проходили наполеоновские войска, были полностью опустошены.

В этой ситуации Наполеон, желая решить проблемы обеспечения спокойствия в тылу военных операций, в приказе о назначении освобожденной власти Литвы от 1 июля 1812 г. распорядился в том числе и создать литовскую жандармерию. В статье рассматривается организация этого формирования и его участие в кампании, а также попытки сформировать аналогичные подразделения военной жандармерии в Варшавском герцогстве на рубеже 1812 и 1813 гг., когда им угрожало наступление победоносных русских войск. Подчеркивается, что последующие формирования жандармерии, созданные на польских территориях, наследуют традиции вышеупомянутых подразделений.

Ключевые слова: жандармерия, герцогство Варшавское, Литва, Наполеон, наполеоновские войны